

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԻՄՔԵՐԸ ԹԱՂՈՒԱԾ ԵՆ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԾԱԼՔԵՐՈՒՄ

Օսմանեան Թուրքիան երկար պատմութիւն ունի, շուրջ հինգ դար: Այն եղել է նաեւ ամենից մեծ կայսրութիւններից մէկը՝ Հիւսիսային Ափրիկէի գրեթէ ողջ Միջերկրական փի, Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի, Արաբական Թերակղզու տարածքները, Պալքանների, Արեւելեան Եւրոպայի մի մասը, Սեւ Մովի Հիւսիսային փից վեր տարածուող ռուսական եւ ուքրանական հողերի որոշ մասը, Փոքր Ասիան (Արեւելեան եւ Արեւմտեան Անատոլիաները) (տես՝ Բարտէս թիւ 2): Այն աստիճանաբար փոքրացել է իր ներքին նեխուածութեան, բազմաքնոյթ ներքին հակասութիւնների, անբուժելի հիւանդութիւնների ու արտաքին յարաբերութիւնների խճճուածութեան պատճառով: Կամաց կամաց սմբելով, նա կարողացաւ արիւնահնդութիւնների գնով պահել այսօրուայ տարածքները (տես՝ Բարտէս թիւ 3): Իր այս անկումի մէջ նա ոչ միայն վնասեց թուրք ժողովրդին, այլ բոլոր ազգերին (արաբ, ալպան, քիւրտ, հրեայ, յոյն, ասորի, պուլկար, սլաւ, ռուս, հայ), որոնք ենթարկւում էին իրեն: Տարօրինակն այն է, որ թուրքական տիրապետութիւնից ազատագրուած շատ պետութիւններ բնական յարաբերութիւնների մէջ չեն արդի Թուրքիայի հետ, երբ Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ այլ երկրների նախկին գաղութները լաւ յարաբերութիւնների մէջ են նախկին գաղութարար երկրի հետ:

Թուրքական պետութեան պատմութիւնը, որ նրա աստիճանական փոքրացման ու սմբումի պատմութիւնն է, իր մէջ խտացնում է հպտակ ազգերի տառապանքների, բռնութեան դէմ ու ազատութեան համար նրանց պայքարի պատմութիւնը: Բացառութիւն չի հանդիսանում Հայերի պատմութիւնը՝ 15-րդ դարից սկսած: Հայերի Յեղասպանութեան պատճառների ողջ կծիկը գտնւում է թուրքական պատմութեան ծալքերում: Նրա զարգացման գրեթէ ամէն մի փուլ մարմնաւորում է թուրքական բռնութեան, զուլումի, կեղեքման, ջարդերի, բռնագաղթների եւ Հայերի Յեղասպանութեան լինելութեան աստիճանները, երեսները: Թուրք պատմութիւնը արիւնի պատմութիւն է, ոչ միայն հայ, այլ

նաեւ տասնեակ ամբիկեան, եւրոպական եւ ասիական ազգերի ու ժողովուրդների, որոնց նա բռնութեամբ հպատակեցրել է իրեն:

Այսպիսով, Թուրքիայի կողմից Հայերի Յեղասպանութիւնը ունեցել է իր պատմական հոլովոյթը, իր փուլերը: Իրանց ծախքերի վերլուծութիւնը կը բացայայտի նաեւ տուեալ ռեժիմի պատմական երեսները ներքին տրամաբանութիւնը եւ ողջ էութիւնը: Այն կը յստակացնի նաեւ Թուրք պատմութեան եւ Յեղասպանութեան խորքային կապերը:

Թուրքերի նախահայրերը հիւսիսային մոնկոլական տարածքներից մօտ հինգ հազար տարիներ առաջ քոչեցին Միջին Ասիայի տափաստանները, որտեղից՝ 11-րդ դարում շարժուեցին դէպի հիւսիս արեւմուտք եւ աստիճանաբար գրաւեցին Հայկական Լեռնաշխարհը, Բիւզանդական Կայսրութիւնը եւ այլ շրջակայ եւ հեռու երկրներ: Նրանք քոչուոր, ձիաւոր ցեղեր էին, զուրկ գրից ու գրականութիւնից: Խիստ աղքատ էր նրանց քաղաքակրթութիւնը: Իսկ հարուստ էր այն ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնը, որ նրանք զաւթել էին: Այնտեղ էին բարձրացել հարուստ եգիպտական, յունական, հռոմէական, հայկական, ասորական, իսլամական մշակոյթները: Այդ օրուանից սկսեց մշակութային բախումը զաւթիչի ու զաւթուողի միջեւ: Թուրքերը հենց սկզբից ժխտելով հպատակացուած ժողովուրդների ազգային եւ մշակութային ինքնութիւնը իրաւունքը, չցանկացան սովորել նրանցից: Մշակութային առճակատումը, գաղտնի թէ բացայայտ, շարունակուեց Օսմանեան Կայսրութեան գոյութեան ընթացքում: Սուլթանը այն փորձեց լուծել մշակոյթները հալածելու, նրանց առաջընթացը արգելակելու, նրանց բռնի իւրացնելու միջոցով: Այս առճակատումը իրեն դրսեւորեց բոլոր մակարդակներում՝ կենցաղային, մշակութային, տրնտեսական, ընկերային եւ հոգեւոր:

Հայերի Յեղասպանութեան նախապատմութիւնը կարելի է սկսել Օսմանեան իրաւական համակարգի հաստատումից՝ 15-16 դարերից, երբ հպատակները բաժանուեցին երկու խմբի՝ իրաւահաւասար կամ առաջնակարգ ու երկրորդական կամ խտրականացուած: Առաջին խմբի մէջ էին մտնում մահմետականները, իսկ երկրորդի՝ ոչ-մահմետականները: Առաջինի մէջ նախապատմութիւնը տրւում էր Թուրքերին, որոնց նկատմամբ ստորադաս էին բոլոր միւս մահմետական ազգային հաւաքականութիւնները, որոնք ժամանակի ընթացքում պէտք է Թուրքանային: Այսպիսի հարցադրումը աստիճանաբար խորացրեց Թուրք-արաբական, Թուրք-ալպանական, Թուրք-եգիպտական, Թուրք-ալժիրական, Թուրք-չիպիական յարաբերութիւնները: Յետագայում սրան աւելացաւ նաեւ Միլլէթի օրէնքը, որ կարգաւորում էր երկրորդական կարգի հպատակների իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ոչ թէ ազգային, այլ կրօնական սկզբունքի հիման վրայ: Օսմանեան իշխանութիւնները առաջին իսկ օրից չընդունեցին ոչ-Թուրք ազգերի գոյութիւնը ի-

րենց պետութեան մէջ: Օսմանեան կայսրութեան ներքին հակասութիւնների սրման, 17-րդ դարից սկսած նրա աստիճանական փոքրացման եւ ազգային ազատագրական ու բարեկարգչական շարժումների ծաւայման հետեւանքով, աւելի զօրացաւ իրաւագրկման, խտրականութեան, բռնութիւնների քաղաքականութիւնը: Կայսրութիւնից սկսեցին նախ դուրս գալ ծայրամասային տարածքների ժողովուրդները (Պարսկաստան, Միջին Ասիա, Հիւսիսային Ափրիկէ, Արեւելեան Եւրոպա, ուրբանական ու ռուսական տարածքներ եւայլն), որոնց մէջ գգալի թիւ էին կազմում մահմետական կրօն դաւանողները: Ծգնածամի պատճառների մէջ գինուորական թուլութեան շեշտաւորումը ուժեղացրեց պետական մեքենայի ռազմականացումը: Ծգնածամից դուրս գալու նպատակով կայսրութեան վարած քաղաքականութեան մէջ աւելի ու աւելի նկատելի դարձան խտրականութիւնը, իրաւագրկումը, ազգերի ու ազգութիւնների բռնի տեղափոխութիւնները, բռնի ձուլման պետական քաղաքականութեան գործադրումը: Այս, մի կողմից հնարաւոր դարձրեց թուրք բարեկարգչական եւ ազգային ազատագրական շարժումների սահմանափակ համագործակցութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ նրանց միջեւ եղած տարրերութիւնների ու հակասութիւնների սրումը: Այս առաջին փուլն էր:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱՌՈՅՅԻ ԳԼՆԻՎԱՅՐՈՒՄ

18-րդ դարի վերջերից, երբ կայսրութիւնը կորցրել էր իր բռնագրաւուած հողերի գգալի մասը, նրա տնտեսապէս առաւել զարգացած տարածքներում (մանաւանդ ծովափնեայ քաղաքներում) սկսեց ներթափանցել արդիւնաբերական յեղափոխութեան ալիքը: Այն արձատապէս, գլխիվայր փոխեց երկրի տնտեսական-ընկերային կառուցը:

Օսմանեան իրականութեան մէջ պատուի էին պետական պաշտօնէութիւնը եւ գինուորականութիւնը: Նրանք անօրինական եղանակներով իւրացնում էին երկրի եկամուտի մեծ մասը: Արդիւնաբերողները, արհեստաւորները, առեւտրականները, պանքային գործով զբաղուողներն ու մտաւորականութիւնը ընկերային-տնտեսական ստորին խմբի մէջ էին դասուում: Զինուորականութիւնն ու պետական պաշտօնէութիւնը հիմնականում թուրք վերնախաւի ձեռքում էր: Երկրորդ ընկերային-տնտեսական դասը հիմնականում կազմուած էր Հայերից, յոյներից, հրեաներից եւ այլ ոչ-թուրք ու ոչ-խալամ տարրերից: Հայերի տնօրինութեան տակ էր կայսրութեան ներմուծման 60%-ը, արտահանման 40%-ը, 80%-ը ներքին առեւտրի: Հայերը գգալիօրէն տիրակալ էին արհեստներում, արուեստներում, առողջապահական ոլորտում: Բռնագաղթը եւ Հայերի Յեղասպանութիւնը շատ վայրերում

քայքայել էր օսմանեան ողջ տնտեսութիւնն ու կեանքը¹: Երբ արդիւնաբերական յեղափոխութիւնը սկսեց իրեն զգալ տալ, Օսմանեան Թուրքիայի վերնախաւը կորցրեց իր մենաշնորհները, կորցրեց իր ընկերային դիրքն ու եկամուտը: Նրա փոխարէն ընկերութեան ու տնտեսութեան մէջ տիրող դիրք սկսեցին ստանալ արդիւնաբերողները, առեւտրականները, պանքային կապիտալի տէրերը, այսինքն՝ ոչ-թուրքերը, ոչ-խալամները: Այս՝ նախ սրեց մրցակցութիւնը, ազգային լարուածութիւնը: Երբ Թուրք վերնախաւը պարտուեց նոր պայմաններով թելադրուած մրցակցութեան մէջ, Սուլթանը դիմեց բռնութեան, իրաւազրկման, ազգային ու կրօնական խտրականութեան քաղաքականութեան զօրացման: Այդ տեղաշարժերը մեծացրին Թուրք բարենորոգիչների ոյժը եւ ազգային ազատագրական պայքարի որոշ թեւերի հետ նրանց համագործակցութեան հիմքերը: Այս երկրորդ փուլն ու երեսն էր:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆԱՅՈՒՄ

Մօտաւորապէս նոյն ժամանակարնթացքում, երբ ուժեղացել էր հակասութեանական ազատագրական պայքարը, ու հպատակ մի շարք ժողովուրդներ Պալքաններում եւ Հիւսիսային Ափրիկէում անկախութիւն ձեռք բերելով ստեղծել էին իրենց ազատ պետականութիւնը, օսմանեան կառավարութիւնը նորովի սկսեց պայքարել ծաւալուող ազատագրական պայքարի դէմ: Օսմանեան կայսրութեան ստեղծման օրերին զաւթիչները իրենց անմիջական հսկողութեան տակ չէին վերցրել որոշ անապատային ու լեռնային տարածքներ: Նրանց շնորհել էին միջնադարեան տիպի ինքնավարութիւն եւ բաւարարուել էին լոկ տուրքերի գանձումով եւ հաւատարմութեան երդումով: Բայց հակասութեանական ազատագրական պայքարի զօրացման գուգահեռ այդ վայրերը դարձան այդ շարժման հաւանական ապաստարանը, բոյնը, ամրոցը: Օսմանեան կառավարութիւնը որոշեց զինուորական գրաւման ենթարկել այդ վայրերը: Նա զինեալ ընդդիմութեան հանդիպեց Լեռնային Լիբանանում եւ Արաբական անապատի գանազան վայրերում: Լեռնային Լիբանանը առաջինը պաշտօնապէս նուաճեց ինքնավարութիւն: Այդ յաղթանակում իրենց դերն ունեցան Ռուսաստանն ու Թրանսան: Երբ, աւելի ուշ, Օսմանեան Թուրքիան փորձեց նոյն քաղաքականութիւնը գործադրել Պատմական Հայաստանի կիսանկախ լեռնային շրջաններում, հայերը ցուցաբերեցին զօրաւոր դիմադրութիւն եւ ցանկա-

1. J. Lepsius, *Le Rapport Secret de Johannes Lepsius... sur les massacres d'Arménie*, Paris, Payot, 1918, p. 277-280.

ցան այդ վայրերում կիրառել Լեոնային Լիբանանի փորձը: Հայերը պարտութեան մատնեցին օսմանեան զինուորական ջոկատները: Եւրոպան միջամտեց: Այսպիսով, Օսմանեան Թուրքիան մի կողմից ռազմականացրեց իր հպատակներին, ի մասնաւորի հայերի հետ ունեցած յարաբերութիւնները, միւս կողմից այն աւելի կապեց միջազգային դիւանագիտութեան ու քաղաքական ելեւէջների հետ: Այս իրավիճակը աւելի ցայտուն դարձաւ 19-րդ դարի եօթանասունական թուականների ռուս-թուրքական պատերազմին յաջորդող Սան Ստեփանոյի, Լոնսոնի եւ Պերլինի ժողովներում, որտեղ փաստօրէն դիւանագիտականօրէն ձեւաւորուեց Հայկական Հարցը: Այս երրորդ փուլը կամ երեսն էր:

Շատեր, այդ թւում նաեւ որոշ թուրքեր, գտնում են որ Հայերի ցեղասպանութեան պատճառը պէտք է որոնել հայ ազատագրական պայքարի մէջ: Նրանք գտնում են որ եթէ հայերն ազատութիւն ու անկախութիւն չպահանջէին, ապա օսմանեան իշխանութիւնը նրանց չէր ջարդի: Այսինքն, եթէ հայերը, արաբները, պուլկարները, յոյները եւ այլ հպատակ ժողովուրդներ համաձայնէին որպէս հաւաքականութիւն ու ազգ վերանայ, ապա այդ ժամանակ նրանց չէին ջարդի: Եթէ այս հարցադրումը պատմական, քաղաքական ու իրաւական որեւէ հիմնաւորում եւ արդարացում ունի, ապա պէտք է ընդունել որ ճիշդ կը լինէր ազատութեան ու անկախութեան համար պայքարած ու այժմ պայքարող բոլոր ժողովուրդների (ամերիկացիների, իտալացիների, սպանացիների, լեհերի, պուլկարների, ռումանացիների, ռուսների, արաբների, քրտերի եւ Ափրիկէի ու Ասիայի ցամաքամասերի տարբեր ժողովուրդների) գանգուլածային ոչնչացումն ու ցեղասպանութիւնը գաղութատէրերի կողմից՝ պէտք է նկատել բնական եւ ընդունելի երեւոյթ: Չկայ մի ժողովուրդ, ներառեալ թուրքերի, որն իր պատմութեան այս կամ այն հատուածում պայքարած չլինի իր ազատութեան ու անկախութեան համար: Ազատագրական շարժումն ու պայքարը ոչ թէ հայկական երեւոյթ է, այլ համաշխարհային: Արդի ազգային մեծ ու փոքր, հին ու նոր պետութիւնների մեծամասնութիւնը չէին ստեղծուի առանց ազատագրական պայքարի: Հետեւաբար, եթէ ընդունենք վերոյիշեալ վայ «գիտնականներ»ի տեսակէտը, ցեղասպանութիւնը եւս պէտք է ընդունել որպէս համատարած եւ բնական երեւոյթ, եւ ոչ թէ ընթացքից շեղում, օրինազանցութիւն, յանցանք ու չարիք: Ոչ մի սահմանադրութեամբ, սրէնքով ու նախադէպով ազգային ազատագրական պայքարը ու ազգային ինքնորոշման իրաւունքը չեն դասուել պատժելի արարքների շարքին:

Օսմանցիների կողմից բռնագրաւուած երկրների ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը ապրում էր իր յաղթարշաւը: Նախ ազատութիւն նուաճեցին ծայրամասային երկրները (Հիւսիսային Ափրիկէի երկրները, Իրանը, Հունգարիան, Ռումանիան, Միջին Ասիա):

1861 թ. Լեոնալիբանանը ստացաւ ինքնավարութիւն: Նման կարգա-
վիճակ նուաճեցին նաեւ անապատի որոշ արաբ ցեղապետեր: Յունաս-
տանն իր անկախութիւնը ձեռք բերեց 1829 թ., Պուլկարիան, Սերպիան,
Չեռնոկորիան՝ 1877-1879 թթ., Ալպանիան 1912 թ.: Անկախութեան
համար պայքարող երեք շոկատ էին մնացել՝ հայերը, քրտերը եւ ար-
աբները: Թուրքերին յաջողուեց քիւրտ ցեղապետերի մեծ մասին նե-
րառնել հակահայկական ճակատ: Նրանք քիւրտերին կարողացան խա-
բել ասելով, որ հայերը իրր ցանկանում են իրենցից խլել իրենց ապրած
հողերը, գոյքը ու վտարել իրենց:

Պատմական Հայաստանը նստած էր Օսմանեան Կայսրութեան սրբ-
տում: Նրա ազատագրման հարցը թուրքերը հռչակեցին թապու (գեր-
բնական ուժերի կողմից արգիւտած): Թուրքիան միւսներից կրած
պարտութեան վրէժը, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, լուծեց հայ-
երից: Իրանով նա «հոգու հանգստութիւն» ստացաւ: Նա չթողեց որ
վերադարձնի Պատմական Հայաստանը, որ նա համարում էր ստեղծը-
ուելիք թուրքական պետութեան գոյացման հիմնական, ու նոյնիսկ
միակ արգելքը: Հայերի ջարդերը հնարաւոր դարձրին արդէ թրքական
Հանրապետութեան առաջացումը:

Օսմանեան միապետութիւնը հիմնուած էր բռնի ուժի, զինուորա-
կանութեան վրայ: Հակառակորդներին կամ ոչնչացնում էին եւ կամ՝
աքսորում: Ազատագրական պայքարի ծաւալման զուգահեռ, բռնու-
թիւնը ոչ միայն ուժեղանում էր, այլեւ կիրառւում բոլոր հպատակների
նկատմամբ՝ անկախ նրանց ազգային ու կրօնական պատկանելիութիւ-
նից: Զանգուածային սպանութիւնների էին ենթարկւում պարսիկները,
արաբները, ալպանացիները, յոյները, պուլկարները, քիւրտերը, հայերը
եւ ուրիշներ: Օսմանեան կառավարութեան անօրինութիւնները կայս-
րութեան ողջ տարածքով հրահրում էին ապստամբութիւններ: Վեր-
ջինս ճնշելու համար՝ իշխանութիւնները ուժեղացնում էին պատժիչ
բռնի միջոցները, որ էլ աւելի բորբոքում էր ազատագրական պայքարը:
Օսմանեան Կայսրութիւնը մտել էր այս փոթորկային պտոյտի, մահուան
շղթայի մէջ եւ չէր կարողանում գուրս գալ: Նա պատերազմն ու ցե-
ղասպանութիւնը ընդունեց որպէս ելք:

Այս վիճակում սկսուեց տարբեր հայկական հայրենասիրական
կազմակերպութիւնների միաւորումն ու այդ հիման վրայ ազգային
քաղաքական կուսակցութիւնների ստեղծումը 19-րդ դարի 80-90-ա-
կան թուականներին: Համանման գործընթաց արձանագրուեց նաեւ
օսմանեան հպատակութեան տակ գտնուող գրեթէ բոլոր ազգերի ու
ժողովրդների մօտ: Թուրք հակասուլթանական շարժումը նոյնպէս սկը-
սեց ունենալ իր քաղաքական դեկավարութիւնը եւ կուսակցականա-
նալ: Հպատակ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները սկսեցին
դեկավարել ազգային կուսակցութիւնները: Թուրքական հակասուլթա-

նական շարժումները սկսեցին տնօրինել թուրք ազգային կուսակցու-
թիւնները: Քանի թուրքիայում տարուող բոլոր տեսակի ազատագրա-
կան պայքարները մտել էին միջազգային դիւանագիտութեան ու քա-
ղաքական կեանքի ծիրի մէջ, ապա գործող բոլոր կուսակցութիւնները,
թուրք թէ ոչ-թուրք, այս կամ այն կերպ կապուեցին այս կամ այն երկ-
րի քաղաքական կազմակերպութեան հետ: Ակամայ այնպէս ստացուեց
որ թուրքիայում ապրող ժողովուրդների ազատութեան նուաճման մէջ
արտասահմանին վերապահուեց կարեւոր դեր: Թուրքիա մտաւ տարօ-
րինակ ու բազմատեսակ եւրոպականացման միտում եւ օտարամոլու-
թիւն, որի բացասական կողմերի դէմ պայքարում էին առողջ ազգային
ուժերը: Այս շորրորդ փուլը կամ երեսն էր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս ընթացքում տեղի ունեցաւ մի շատ հիմնական փոփոխութիւն,
որն ամէն կերպ աշխատում էր արգելակել ու բացառել օսմանեան իշ-
խանութիւնը: Նա պնդում էր որ կայսրութիւնում ապրում են մէկ ժո-
ղովրդի կամ ազգի ներկայացուցիչներ: Նրանք օսմանեան ազգի ներ-
կայացուցիչներ են, կամ օսման թուրքեր են եւ կամ օսմանցիներ են:
Այս օսմանցիները, պնդում էր Սուլթանը, պատկանում են տարբեր կրօ-
նական միլլէթների: Այսինքն՝ նրանք իրարից տարբերւում են կրօնով:

18-րդ դարից Օսմանեան կայսրութիւնից սկսեցին անջատուել
տարբեր ցեղեր, ժողովուրդներ ու ազգեր, ու կազմեցին տարբեր բնոյթի
պետական ու քաղաքական կառույցներ, որոնք այս կամ այն ձեւով քա-
ղաքակրթութիւն օսմանեան պետութեան կողմից: 19-րդ դարից միջազգա-
յին պայմանագրերով ու որոշումներով քննարկուեցին կայսրութեան
մէջ գտնուող ժողովուրդների ու ազգերի անկախութեան եւ կարգավի-
ճակի բարելաւման հարցը: Դա առաւել ընդգծուածութեամբ նկատուեց
Պեռլինի Վեհաժողովում: Օսմանեան կայսրութիւնը ստիպուած քրն-
նարկեց իր կառույցում եղած ազգերի, ժողովուրդների հարցը: Տակտի-
կական նկատառումներով ինքը առաջ քաշեց նոյնիսկ Քրտական Հար-
ցը: Սուլթանը ոչ միայն ընդունեց ազգային տարածքների իրողութիւ-
նը, այլ նաեւ գործադրեց ազգային տարածքների վերաձեւման ծրագիր,
ինքնատիպ բռնագաղթ: Սուլթանը հարկադրուեց ազգային կուսակ-
ցութիւնների հետ բանակցութիւններ վարել:

Վերոյիշեալ տեղաշարժերի հիման վրայ միջազգային հանրութեան
կողմից եւ փաստօրէն (De Facto) եւ իրաւական տեսանկիւնից (De Jure)
ընդունուեց որ կայսրութիւնը կազմուած է տարբեր ազգութիւններից
ու ժողովուրդներից, որոնք ունեն որոշակի իրաւունքներ, որոնք պաշտ-
պանւում են միջազգային օրէնքներով: Այսպիսով հայը սկսուեց նկատ-

ուել ոչ միայն սրպէս կրօնական համայնք, այլ նաեւ ազգային՝ իրեն բնորոշ ազգային իրաւունքներով: Այս կէտք Սուլթանը ոչ մի կերպ ընդունել չէր ցանկանում եւ չէր կարողանում:

Սոյն փոփոխութիւնը կարեւոր տեղաշարժեր առաջացրեց Սուլթանի կիրառած պատժամիջոցի բնոյթի մէջ: Նախկինում պատժամիջոցները առաւելաբար տեղական բնոյթի էին ու կապուած էին անհնազանդութեան, օրինազանցութեան, կրօնական այլադաւանութեան հետ: Առաւելաբար պատժուած էին անհատներ կամ փոքր խմբեր: Ամենից զանգուածայինը բռնահանութիւնն էր, բնակչութեան մի մասի տեղափոխութիւնը մի շրջանից միւսը՝ ազգային խմբաւորումների միջեւ հաւասարակշռութիւն մտցնելու նպատակով: Ազգերի եւ ազգային հարցերի գոյութիւնը Օսմանեան Թուրքիայի եւ ապա Թուրքիայի իշխանութիւններին յուշեցին ազգովին, ազգային հաւաքականութիւններին պատժելու, նրանց միջից ազգային պատկանելութեան գիտակցութիւնը դուրս հանելու գաղափարը: Պատիժները ստացան ազգային, զանգուածային բնոյթ, եւ դարձան աւելի դաժան: Ծնուեց մի ամբողջ ազգ պատժելու միտքը: Տուեալ ազգը տուեալ հողից ընդմիշտ վերացնելու գաղափարը: Այս մտայնացումը գործադրուեց 1895-1897 թուականներին, երբ կոտորուեցին աւելի քան 300,000 հայեր, երբ Սուլթանը փորձեր էր ձեռնարկում հայ կուսակցութիւնների հետ բանակցելու եւ հայ ազատագրական պայքարի ղեկավարները փորձում էին միացեալ մի հակատ կազմել հակասուլթանական բոլոր ուժերի հետ: Այս արմատական շրջադարձ էր հայ-թուրքական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ: Հայերի նման շարդ կազմակերպեցին թուրքերը մօտ տասը տարի անց, երբ Երիտթուրքական խմբաւորումը հպատակ ժողովուրդների ազգային ազատագրական ուժերի հետ համագործակցած «եղբայրութիւն, հաւասարութիւն եւ առաջադիմութիւն» կարգախօսի դրօշով իրականացրեց մի յեղափոխութիւն, որի հետ հպատակ միւս ժողովուրդների կողքին հայերն էլ մեծ յոյսեր էին կապում: Երիտթուրքական այդ խմբակը յեղափոխութիւնը վերածեց հակայեղափոխութեան: Թուրքական յեղափոխութիւնը չձնուած մահացաւ: Կիլիկիայում շարդուեցին շուրջ հարիւր հազար հայեր: Այդ դուռ բացեց հակասուլթանական պայքարի էլ աւելի ուժեղացման, նոր հպատակ ազգերի ազատագրման ու անկախացման, եւ թուրքական բռնութիւնների ու կեղեքումների ուժեղացման: Այս հինգերորդ երեսը կամ փուլն էր:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆՏԵՍՈՒՄ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԻ ՄԵՐԺՈՒՄ

Այս պայմաններում, կայսրութեան ժողովուրդներն իրենք էլ սկսե-

ցին երկրի քայքայման պատճառների ու դրա առաջին առնելու մասին իրենց առաջարկները մշակել: Թուրք բարեկարգիչների մի մասը, առաւել ազգայնական թեւը, առաջարկեց վերացնել ազգային բաղմազանութիւնը եւ ձեռնարկեց Համապատասխան որոշ փոփոխութիւններ: Միւս մասը, աւելի արմատականները, առաջարկեցին մտածել երկրի կառավարման դեմոկրատականացման, ապակեդրոնացման մասին՝ ինչպէս ազգային-կրօնական, այնպէս էլ քաղաքական ու տնտեսական առումով: Ոչ-թուրք բարենորոգիչները (հայերը, յոյները, արաբները, ալպանացիները, հարաւսլաւները, պուլկարները) գտան որ կայսրութեան ընդհանուր դեմոկրատացումը պէտք է այնպէս իրականացնել, որ իրենց էլ (ոչ-թուրքերին) բաժին հասնի, որ մեծանան իրենց ազգային ու կրօնական իրաւունքները:

Կառավարութիւնը անուշադրութեան մատնեց նման հարցադրումները: Իր ազգային քաղաքականութիւնը վերանայելու, սրբազրելու փոխարէն որոշեց ստեղծել արհեստական մի նոր ազգ՝ Օսմանական Ազգը: Մի գիշերուայ ընթացքում չգոյ համարուեցին արաբները, հայերը եւ այլ հպատակուած ժողովուրդներ: Ժողովուրդների իրաւ միասնութիւն եւ միակամութիւն ստեղծելու փոխարէն, թուրքերը փորձեցին արհեստական միատարրութիւն հաստատել: Այն չգործեց, բայց թուրքերին աւելի մօտեցրեց ցեղասպանութեան գաղափարին: Երբ կայսրութիւնը այնքան փոքրացաւ, որ բաղկացաւ «Անատոլիայից» ու Արաբական Աշխարհից, երբ թուրքերը գիտակցեցին որ իրենք այլեւս անկարող պիտի լինեն արաբ ժողովուրդները հպատակ պահել, եւ երբ կանխազգացին որ հայաշատ օսմանական տարածքներում, արմատական քաղաքական ու ընկերային վերանորոգումները, ուշ թէ չուտ, իրականութիւն պիտի դառնան, ապա նրանք որոշեցին հայադուրկ դարձնել Հայկական Լեռնաշխարհն ու բնաջնջել հայ ժողովուրդին: Հակառակ դէպքում, արդի թուրքիայի տարածքը այսօրուայ մէկ չորրորդից էլ պակաս կը լինէր:

Օսմանեան իշխանութիւնները յամառօրէն չէին ցանկանում քրննարկել եւ մանաւանդ ընդունել քաղաքական բարեփոխումների տարբերակներ, հակառակ այն իրողութեան որ այն պահանջում էին թուրք բարենորոգիչների զգալի մասը, հպատակ ժողովուրդների մեծ մասը եւ քաղաքակիրթ աշխարհի գիտնականներն ու քաղաքագէտները: Երբ օսմանեան-թուրքական կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ «երեսանց» ընդունել որոշ քաղաքական ու սոցիալական էական բարեփոխութիւնների ծրագիր, նա ճգնաժամային վիճակից դուրս գալուց յետոյ հրաժարուեց դրանից: Դա ի մասնաւորի բնորոշ էր Սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ.-ին՝ 1908 թ. իշխանութիւնը գրաւած «Երիտասարդ

1. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*,

Թուրքեր» կաղճակեցրալութեան «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակը հրատարուեց քաղաքական բարեփոխումների իր նախկին ծրագրից: Պետութեան գրաւումով նա իր առաքելութիւնը սպառուած համարեց: Եթէ Թուրքիայի ղեկավարները ձգտէին գործադրել անցեալի իրենց խոստումների կամ իրենց առաջարկուած քաղաքական բարեփոխումների լոկ մի մասը, ապա, հաւանաբար, նոր Թուրքիան կը սկսէր ընթանալ ժողովրդավարական հունով, չէր դառնար Գերմանիայի դաշնակիցը եւ չէր որդեգրեր զանգուածային բռնագաղթների ու ջարդերի (ցեղասպանութեան) ծրագիրը:

Այս հարցերը բարձրացրել է Գրիգոր Զօհրապ 1913 թ. Բարիզում հրատարակած իր աշխատասիրութեան ("La Question Armenienne") մէջ՝ Marcel Leart ծածկանունով: Նա գտնում է որ Թուրքերը վախենում են որ բարենորոգումներից հայերն ու եւրոպամէտները աւելի կը շահեն, քան՝ Սուլթանը: Միւս կողմից, մեծ մտածողը գտնում է որ Ֆրանսան, Անգլիան, Գերմանիան իրաւ ցանկանում են բարենորոգումներ Արեւմտահայաստանի մէջ, բայց կարծում են որ այդ կը նպաստի այդ շըրջաններում առւսական ազդեցութեան տարածման ու իւրացման: Զօհրապ շեշտում է որ Թուրքիան պէտք է հասկանայ, որ բարենորոգումները իրեն համար աւելի կենսական են: Այլապէս նա կանգնած է կայսրութիւնը կործանելու վտանգի առաջ՝:

Այս առթիւ տեղին է յիշել երկար ժամանակ Թուրքիա ճանապարհորդած Հեփուրըթի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Շուտով բացայայտուեց որ այլեւս հնարաւոր չէ ստիպել Թուրքիան, որ ինքն իրեն բարեփոխման ենթարկի, քան համոզել ծուռ կաղնու ճիւղերը, որ ինքն իրեն ուղի: Հարիւրաւոր տարիներով ծուռ աճած ճիւղը ծուռ կը մնայ մինչեւ չկտրատուի ու վառելափայտ չդառնայ: Թուրքիայում բարենորոգումների համար պայմաններ չկան: Մարդկանց մեծամասնութիւնը ոչ միայն բարենորոգումներ չեն ցանկանում, այլ ատում են այն»՝: Հասկանալի է որ յետամնաց զանգուածն ու կառավարութիւնը ինչպիսի ատելութեամբ պիտի ընդունէին որեւէ բարենորոգման ծրագիր, մանաւանդ՝ հայկականը:

ԺԹ. դարի կէսերից հայ ազատագրական պայքարը շեշտակի վերելք ապրեց: Սուլթանը փորձեց արեան մէջ խեղդել շարժումը: 1895-1896 թթ. ջարդերի նկատմամբ աշխարհի փաստական անտարբերութիւնը խիստ քաջալերեց Սուլթանին ու «ազգային անվտանգութեան»

1977. William Morrow & Co. Inc. N.Y., pp.511-517.

1. Գրիգոր Զօհրապ, Հայկական Պահանջատիրութիւն, Հայկական Հարցը, «Նաւասարդ» ամսագիր, Կլիւնտէյլ, 2004, ԻԱ. տարի, քիւ 255:

2. Rev. George Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, N.Y., E.P. Dutton & Co., 1898, p. 246.

Հարցերում նրա նման մտածողներին: Այդ թուականներին թուրքերի կողմից կազմակերպուած Հայերի ջարդերը տեղի ունեցան այն ժամանակ, երբ հերոսական երկրները «պահանջում էին, որ հայկական տարածքներում գործադրուեն առաջարկուած բարենորոգումները»: Եւրոպացիների այդ հարցադրումներում օսմանացի ազգայնամուլի հետ կայսերապաշտ ուժերին դրդում էր երկու հասկացութիւն. «Հայկական տարածք» եւ «բարեփոխումներ»: Նրանք իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացրին այդ երկուսի վերացման վրայ:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻ՞ՒՆ, ԹԷ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔ

Թուրքերը, ինչպէս անցեալում, այնպէս էլ ներկայում, չեն ընդունում Հայոց Յեղասպանութիւնը: Բայց ընդունում են որ իրենք Պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի, Պոլիսի, Զմիւռնիայի, Տրապիզոնի եւ Փոքր Ասիայում գտնուող շատ քաղաքների հայերին բռնի կերպով տեղահան են արել, եւ որ նրանց ճնշող մեծամասնութիւնը այդ տեղահանութեան ընթացքում մահացել են Արարական Անապատում: Հարիւր հազարաւոր այդպիսի հայեր կորցրել են իրենց տունն ու տեղը, ունեցուածքը, կրթական, կրօնական ու մշակութային հաստատութիւնները, զրկուել են բնականոն մարդկային յարաբերութիւնների հնարաւորութիւնից, բնականոն ընտանիք ունենալու եւ գործ ունենալու հնարաւորութիւնից, կրթութեան ու զարգացման հնարաւորութիւնից: Թուրքերը ընդունելով որ իրենք հեղինակներն են նման արարքների, փաստօրէն հաստատած են լինում որ իրենք կատարել են ցեղասպանական արարքներ: Յեղասպանութեան Կոնվենցիայում անհրկբայօրէն առանձնացուած են հետեւեալ կէտերը.

- ա. Յեղասպանութիւնը ոճիր է միջազգային օրէնքի համաձայն.
- բ. Յեղասպանութիւն է խուճրի անդամների սպանութիւնը, խուճրի անդամներին լուրջ մարմնական եւ մտային վնաս հասցնելը.
- գ. Յեղասպանութիւն է խուճրի համար դիտաւորեալ կերպով կեանքին սպառնացող պայմանների ստեղծումը, նրանց Ֆիզիքական ոչնչացման առաջնորդելը.
- դ. Յեղասպանութիւն է խուճրի անդամների ծնելիութիւնը խաթարող ձեւնարկումները եւ տուեալ խուճրի մանուկներին բռնի կերպով այլ խուճրեր տեղափոխելը.
- ե. Վերոյիշեալ ցեղասպանական ոճիրները պատժելի են օրէնքով, մանաւանդ երբ գործադրուած են մասամբ կամ ամբողջութեամբ ոչնչացնելու համար որեւէ ցեղային, ազգային, էթնիկական ու կրօնական խումբ:

Թուրք ղեկավարների տարբեր առիթներով արած արտայայտու-

թիւններում նոյնպէս նկատելի են իրենց գործերի համանման բնութագրութիւններ: Ճեմալ Փաշայի հրամանատարութեան տակ Հալէպի շրջանում գործող սպայ Հասան Մարուֆը պատասխանելով շատերի հարցազրումներին, «Ալեմտար» թերթի 6 Ապրիլի, 1919 թւում գրում է որ սխալ է հայերի նկատմամբ գործադրուող արարքները բնութագրել «տեղահանութիւն» կամ «ջարդ եզրիք»ով: Իրանք հայերի բնաջնջման նպատակադրուած արարքներ էին: Երբ թուրք ազգայնամոլ մամուլը սկսեց նրան սպառնալ, նա գրեց. «Այս երկիրը չունի այնքան քաջութիւն, որ դիմագրաւի ճշմարտութիւնը»¹:

Պեհաէտին Եաքիրի, շարդը գործադրող Յատուկ Կազմակերպութեան ղեկավարի փեսայի՝ Ահմետ Ռեմիզի տանը գտնուած փաստաթղթերի մէջ էին 1915, Փետրուարի 18-ի եւ Մարտի 25-ի նամակների պատճենները: Իրանք ուղարկուել էին Ճեմալ Փաշային՝ Իթթիհատական Կուսակցութեան ղեկավարութեան կողմից: Այնտեղ կարդում ենք հետեւեալը. «Անցեալի դառնութիւններն ու ստորացումները մոռանալ չկարողանալով եւ լցուած վրիժառութեան ցանկութեամբ, Ճեմիաթը՝ վստահ իր ապագային, բնդունել է մի որոշում, որով Թուրքիայում ապրող հայերը, մինչեւ վերջին մարդը պիտի ոչնչացուեն: Կառավարութեանը տրուած են մեծ իրաւունքներ: Զանգուածային սպանութեան կազմակերպման մասին կառավարութիւնը մանրամասն բացատրութիւններ ու հրահանգներ պիտի տայ կառավարիչներին ու բանակի հրամանատարներին: "Իթթիհատ Վէ թերաքքի" կուսակցութեան բոլոր պատուիրակները իրենց համապատասխան շրջաններում պիտի յանձնառու լինեն գործին: Ոչ մի հայի պիտի տրուի օգնութիւն կամ պաշտպանութիւն»²:

Թալէաթ Փաշան հասկանում էր որ իրագործուող հայերի բռնագաղթը, տեղահանութիւնը, կոտորածը, շարդը սերագործութիւն է՝ արժանի մահապատիժի: Ականաւոր թուրք գրագրուհի Հալիտէ Էտիպն իր «Յուշեր»ի 387-րդ էջում աշխարհին յայտնում է Թալէաթ Փաշայի հետեւեալ խոստովանութիւնը. «Ես համոզուած եմ որ այնքանով, որքանով մի ազգ կատարում է այն՝ ինչ որ լաւագոյնն է իր շահերի համար եւ յաջողում է, աշխարհը պիտի հիանայ եւ այն բարոյական նկատի: Ես պատրաստ եմ մեռնելու իմ արածի համար, եւ ես գիտեմ որ մի օր դրա համար ես պիտի մեռնեմ»³:

Հայերի Յեղասպանութիւնը ունեցաւ իր ներածական փուլը: Թուրք կառավարութիւնը խիստ զգուշանում էր հայասպանութեան

1. V. Dadrian, *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, reprinted from "Genocide A Critical Bibliographic Review". Vol. 2, London, Mansell Pub., N.Y., 1991, p.122.

2. *The Memoires of Naim Bey, Turkish Documents Rending to the Deportations and Massacres of Armenians*, compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 64.

3. V. Dadrian, *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, p.113.

դիմելու իր մտադրութիւնից: Նա վախենում էր որ Արեւմուտքը կարող է խիստ միջնորդել, կամ ներողամիտ կեցուածքի համար մեծ արտօնութիւններ կամ պահանջներ ներկայացնել: 1895-1897 թուականների ջարդերը Սուլթանին համոզեցին որ Արեւմուտքը ակնկալուածի չափ «խիստ» չէ, քանի որ Արեւմտեան երկիրները մրցակցում էին իրար հետ ու չէզոքացնում իրար: 1909 թ. ջարդերը վերջնականապէս հաստատեցին թուրքերի այն ենթադրութիւնը որ Արեւմուտքը ի վիճակի չէ վճռական քայլերի դիմելու նորաստեղծ թրքական վարչակարգի նկատմամբ: Այս իրողութիւնից ոգեւորուած, իթթիհատականները 1910 թ. սկսեցին մտածել հայերի արմատական ջարդերի մասին: Այդ ծրագրի իրագործման պատեհ առիթը դարձաւ պատերազմը: Նրանք իրենց ծրագրի յաջողութիւնը տեսնում էին գերազանց նախապատրաստութեան, գաղտնապահութեան ու գործողութիւնների արագութեան մէջ: Նրանց ակնկալութիւնները միայն մասամբ իրականացան, քանի որ երկիրը բոլոր ասպարէզներում գտնուում էր կազմակերպուածութեան ցած մակարդակի, եւ քանի որ հակա-իթթիհատականներն ու թուրքիայում աշխատող օտարերկրացիները շուտով Հայերի Յեղասպանութեան իրողութիւնը դարձրին միջազգային լուր: Թուրքերը ստիպուած եղան բացատրութիւններ տալ իրենց ոճրագործութեան շարժառիթների ու պատճառների մասին:

Թուրք ջարդարարների ներկայացրած բացատրութիւնների մի մասը վիճակային էր եւ իրենց հայասպանական արարքները փորձում էին բացատրել պատերազմի նախօրէին տեղի ունեցած դէպքերով: Բացատրութիւնների միւս մասը ընդգրկում էր թուրքիայի բոլոր ժամանակների հակահայ քաղաքականութիւնը, եւ փաստօրէն աղերս ունէր թուրքերի հակահայ քաղաքականութեան ռազմավարութեան բացայայտման հետ: Այդ իսկ պատճառով նրանք արմատապէս հակասում էին իրար:

Վիճակային բացատրութիւնների թւում է այն դրոյթը, որ հայերը Պալքանեան Պատերազմի աւարտին պնդել են բարենորոգումների հարցը, ու Ռուսաստանի ճնշումին տակ այն յաջողացրել: Այս դէպքում նրանց մէջ խօսում էր վրէժի զգացումը: Յիշենք որ բարենորոգումների հարցը որոշուեց Պերլինի Վեհաժողովում (1878), որի ներկայացուած զեկուցագիրը թելադրուել ու հաստատուել էր անձամբ Սուլթանի կողմից: Սուլթանը գոհ էր որ 16-րդ յօդուածը փոխարինուել էր 61-ով: Այդ օրուանից զանազան առիթներով քննարկուում էր այդ հարցը եւ թուրքիային յաջողում էր յետաձգել վերջնական որոշումը: Այդ ընթացքում թուրքիան հասկացաւ որ բարենորոգումները դուռ են բացում տուեալ ժողովրդի ինքնավարութեան ու անկախութեան: Այդ պատճառով էլ աւելի ու աւելի հակադրուեց այդ գաղափարին, եւ այն համարեց ցեղասպանութեան շարժառիթ: Նրանց գրգռում էր նաեւ այն, որ 1913 թ. բարեկարգումների որոշումը ընդունուեց ռուսական ճնշումին տակ:

Պատերազմի նախօրէին թուրքական կառավարութիւնը տարբեր

պատուիրակութիւններ ուղարկեց Հարեւան երկիրներ, որպէսզի այնտեղի բնակիչներից թրքական գործակալներ հաւաքագրի ու այնտեղ կազմակերպի Դաշնակիցների դէմ ուղղուած շարժումներ: Այդ նոյն նպատակներով թուրքերը դիմեցին Թուրքիայի Հայ կազմակերպութիւններին, որպէսզի ամէն ջանք թափեն Հայ գաղութներին ներգրաւել հակառուսական, հակաֆրանսական, հակաանգլիական շարժումներում՝ նրանց դարձնելով թրքական հինգերորդ շարասիւնը: Համաձայնութեան դէպքում թուրքերը խոստանում էին ինքնավարութիւն շնորհել Հայկական գաւառներին: Իրականում, պիտի վտանգուէր սփիւռքահայ գաղութների գոյութիւնը աշխարհով մէկ: Հայերը պատասխանեցին որ որոշուած է որ ամէն մի Հայ հաւատարիմ պիտի մնայ իր հպատակ երկրի կամ ապրած երկրի դրօշին ու սահմանադրութեանը: Թուրքերը այն նկատեցին անհնազանդութիւն եւ դաւաճանական արարք, որ հայասպանութեան շարժառիթ համարուեց:

Թուրքերը Հայերին մեղադրում են նաեւ իրենց մօտ եղած զինամթերքը կառավարութեան յանձնելուց հրաժարուելու մէջ՝ նրբ վերջինս այն պահանջել է: Նախ նշենք, ինչպէս վկայում են գերմանացի պաշտօնատարները, թուրքերը, ամերիկացիները եւ գուիցերիացիները, Հայերի մօտ շատ քիչ են եղել զինուորական գործողութիւնների համար պիտանի զէնքեր: Նրանք զինուած են եղել հրացաններով եւ ինքնաշէն զէնքի տեսակներով: Երկրորդ, Հայերը սկզբում յանձնել են իրենց զէնքերը եւ տղամարդիկ անմիջապէս դրականօրէն են արձագանգել զինակոչման կառավարութեան պահանջին: Բայց շուտով տեղեկացել են որ զէնքի տակ դրոշուող բոլոր Հայերին գնդակահարել են ու անզէն ժողովրդին քշել բնակավայրերից դէպի անապատները, դէպի մահ: Այդպիսի պայմաններում Հայերը դիմել են ինքնապաշտպանութեան: Այսպէս է եղել Մուսա Լեռում, Ուրֆայում, Վանում, Շապին Գարահիսարում եւ այլ վայրերում:

Երբ 1915 թ. Ապրիլի կէսերին ծայր առաւ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, անգլիացիներն ասացին որ Թուրքիան այդ օգտագործելու է հիմնաւորելու համար Հայերի նկատմամբ իր վարած հայասպան քաղաքականութիւնը: Վանի դէպքերը թուրքերի կողմից մեկնաբանուեցին մի քանի առումներով: Նախ՝ այդ ընդունուեց որպէս ապացոյց թուրքական այն վարկածի, որ Հայերը ունեն մեծ քանակութեամբ կուտակուած ռազմամթերք՝ հակապետական ապստամբութիւն բարձրացրնելու նպատակով: Ոչ միայն Հայերը, այլ նաեւ օտար հեղինակներ ապացուցեցին որ թուրքերը հրահրեցին Վանի ինքնապաշտպանութիւնը շրջապատի թուրք եւ Հայ բնակիչներին զրգռելով ու քաղաքում դէպքեր հրահրելով: Նրանք ապացուցեցին նաեւ, որ Հայերը ոչ մտադրութիւն եւ ոչ էլ հնարաւորութիւն են ունեցել ապստամբելու: Դէպքերի ականատես, Երիցական Եկեղեցու առաքելութեան ներկայացուցիչ Մէյրի Շոուֆլերը տեղեկացնում է որ ռուսական նահանջից անմիջա-

պէս ետք, 1914 թ. Նոյեմբերին, շրջակայ գիւղերի իսլամ բնակչութիւնը յարձակուել են Վանի շրջանի հայերի վրայ ու անխնայ թալանել նրանց¹: Իսկ Դոկտ. Հերպըրթ Ատամզ Կիպընզը աւելացնում է որ 15 Ապրիլի, 1915 թ., 12,000 զինուոր հաշուող բանակ, հազարաւոր զինեալ թալանիչների ուղեկցութեամբ, յարձակուել են Վանի հայկական թաղամասերի վրայ: 2500 հայ մարտիկներ ինքնաշէն ղէնքերով ու թընդանօթներով դիմադրում են: Մի մղոն երկարութեամբ ստորանց փորելով պայթեցնում են թուրքական զինանոցը²: Պիթլիսի եւ Վանի շարքերին ականատես Կրէյս Խափը հաստատում է որ բոլորը գիտէին որ Վանի կառավարիչ Ճէվաթ Փաշան ծրագրել էր 19 Ապրիլի, 1915 թ. Վանում անցկացնել հայ հպատակների կոտորած: Այդ օրը թուրք զինուորներ ու քրտեր թնդանօթներով յարձակուեցին գաւառի փոքր քաղաքների եւ գիւղերի վրայ, գրեթէ դիմադրութեան չհանդիպելով: Տղամարդիկը բանակում էին ու մնացածները քիչ զէնք ունէին³: Պատմաբան Քրիսթոֆըր Ուոքըրը գրում է որ պատերազմի օրերին Օսմանեան Պատերազմի Նախարարութեան պատմական բաժանմունքի ղեկավար Ազիզ Սամիլը, 1935 թ. թրքական "Karun" լրագրում ստորագրած յօդուածում գրել է, որ դեռ Սարիղամիշի ճակատամարտից առաջ նախապատրաստութիւններ էին կատարւում հակահայկական գործունէութիւն ծաւալելու համար: Արեւելքի հայկական բնակավայրերի վրայ յարձակուելու հրամանները արդէն տրուած են եղել 29 Հոկտեմբերի, 1914 թ. եւ Նոյեմբերի 5-ին⁴: Այսպիսով, անվիճելի է որ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը հրահրուած էր թուրքերի կողմից:

Փաստերն հաստատում են որ հայ հաւաքականութիւնը զինուած չի եղել: Լոկ որոշ անհատներ են զէնք ունեցել: Այսպէս. «Սուրիացիներն ու հայերը երբեք անհաւատարիմ չեն եղել թուրքիային իր նեղ օրերին, ինչպէս թուրքերն ու գերմանացիները հաստատում են: Արաբ եւ հայ զինուորական ծառայութեան կանչուածները պարտաճանաչօրէն պայքարել են մի պատերազմում, որը իրենցը չէր: Նրանց ղեկավարները շատ զգուշաւոր, շրջահայեաց են, ժողովուրդը շատ խաղաղասէր, նրանց փոանգուելիքը շատ մեծ է, նրանց ուժերը շատ տարտղնուած են որպէսզի մի պահ իրենց թոյլ տան ապստամբութեան մասին մտածելու: Բայց նրանց հաւատարիմ ու ազնիւ վարքը նրանց չի պահպանել թրքական իշխողների վայրագութիւնից»⁵:

1. Mary Schaffler, *The War Journal of a Missionary in Persia*, N.Y., 1914, pp. 6-7.
2. Dr. Herbert Adams Gibbons, *Armenia in the World War*, N.Y., 1926, p. 4.
3. Grace Khapp, *The Tragedy of Bitlis*, N.Y., Fleming H. Revel Co., 1918, p. 15.
4. C.J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, The Garden City Press, 1982, pp. 200-201.
5. Arnold Toynbee, *The Murderous Tyranny of the Turks*, London, Hodder & Stoughton, 1917, New York, pp. 27-28.

Այսպիսի կեղծ փաստարկներով թուրքերը չկարողացան դիւանագիտական աշխարհը, նոյնիսկ գերմանացիներին համոզել որ իրենց հակահայ քաղաքականութիւնն ու հայասպանութիւնը հիմնաւորուած պատճառներ ունի: Թուրք ղեկավարութիւնը փորձեց դիմել նոր փաստարկների, որոնք, իրենց կարծիքով, աւելի հիմնաւոր էին: Դրանք բրիտում էին այն նախադրեալից, որ պատերազմի միջոցով թուրքերի բռնազրաւած տարածքները դառնում են առյաւէտ թրքական, որ այդ տարածքների վրայ դրանց բնիկները այլեւս ապրելու իրաւունք չունեն, որ հայերը շատ առաջադէմ ու աշխատասէր լինելով, թուրքերից աւելի են հարստանում ու բարգաւաճում:

Պարզ է, որ այդ բացատրութիւնը կարող էր տալ հայասպանութեան գաղափարը յղացող, ծրագիրը կազմող ու գործադրող գլխաւոր պատասխանատու Թալէաթ Փաշան: 1915 թ. Օգոստոսին, Կ. Պոլսում Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի հետ իր ունեցած հարցազրոյցում, Թալէաթ բացայայտելով թուրքիայի կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեան պատճառները, մատնացոյց է անում հետեւեալ երեք գործօնները. «Հայերին ներկայացրած մեր առարկութիւնները մենք խարսխում ենք երեք որոշակի հիմքերի վրայ. Առաջին՝ նրանք հարստացել են ի հաշիւ թուրքերի: Երկրորդ՝ նրանք վճռած են տիրակալել (գոռոզանալ, domineer) մեր վրայ եւ ստեղծել անկախ պետութիւն: Նրանք Կովկասում օգնել են ռուսներին եւ այնտեղ մեր ունեցած անյաջողութիւնը մեծամասամբ բացատրելի է նրանց գործունէութիւններով: Հետեւաբար, մենք եկել ենք անփոփոխելի այն եզրակացութեան, որ մենք նրանց պիտի անոյժ դարձնենք մինչեւ այս պատերազմի աւարտը»¹: Դրանից վեց ամիսներ առաջ, 16 Մարտի, 1915-ին, Խարբերդի վային Գերմանիայի փոխ հիւպատոսին ասել է, որ թուրքիայի հայերը պէտք է ոչնչացուեն, քանի որ նրանք աճել են հարստութեամբ ու թուով, եւ այդպիսով սպառնալիք են դարձել իշխող թուրք ազգին: Նա պնդել է, որ հայերի ոչնչացումը միակ բուժումն է²:

Ուշագրաւ են Մորկընթաուի դիտարկումները Թալէաթի հարցադրումներին:

1. Թալէաթը փաստօրէն ընդունում է որ հայերը աւելի աշխատասէր են, քան ծոյլ ու բթամիտ թուրքերը:
2. Զարգերը դարձել են պիզնեսն ու մրցակցութիւնը կործանելու միջոց:
3. Հայերը դիմել են եւրոպական պետութիւններին, իրենց՝ թուրքական կողոպուտից, սպանութիւնից ու անարդարութիւնից պաշտպանելու համար:

1. Henry Morgenthau, *The Tragedy of Armenia*, Beirut, 1965, pp. 337-338.

2. Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 2nd Edition, Beirut, 1972, p. 218

4. Հայկական Հարցը բոլոր այլ ազգային Հարցերի նման արդիւնք է դարերի ընթացքում թոյլ տրուած անարդարութեան ու սխալների:
5. Մի լուծում կարելի է առաջարկել՝ ստեղծել օրինապահ պետութիւն՝:

Լեռնականը գալիս է քաղաք եւ զօրով տեղաւորում է մէկի տանը: Շուտով նա սկսում է տիրութիւն անել այնտեղ ու տանտիրոջ օգտագործում որպէս ծառայ եւ բռնաբարում նրա կնոջն ու աղջկան: Որոշ ժամանակ անց, նա ոչ միայն որոշում է տանտիրոջ տնից վտարել, այլեւ նրա ընտանիքը ոչնչացնել, պնդելով որ նա շատ է հարստացել իր հաշուին եւ ցանկանում է իր տանը տիրութիւն անել: Նոյն տրամաբանութեամբ ու բարոյականութեամբ են գործում թուրքերը ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ներկայութեամբ եւ օգնութեամբ:

Թուրքական պաշտօնական տեսակէտը հարուստ է պատմական փաստերի ազաւաղումներով:

1. Թուրք ցեղերը Միջին Ասիայից Հայկական Լեռնաշխարհ եկան 11-րդ դարում որպէս նոր մահմետականացած քոչուոր ցեղեր: Նրանք զաւթիչներ են եւ ոչ թէ տանուտէր:
2. Բոլոր թուրանական զաւթիչների (սելճուքների, թաթար-մոնկոլների, գարակոյունլուների, ազգոյունլուների, թուրքմէնների, թուրքերի) դէմ հայերը ազատագրական պայքար մղեցին հենց առաջին օրից, հաստատելով պետութիւն, փոքր ինքնուրոյն իշխանութիւններ ու ինքնավարութիւններ: Մոնկոլները Կիլիկիան Հայաստանի դաշնակիցներն էին: Առաջին օրից հայերը ցոյց տուեցին որ երկրի տէրը իրենք են եւ մինչեւ վերջ պիտի պայքարեն Հայ պետականութեան վերականգնման համար: Հետեւաբար, Սուլթանի ու Երիտթուրքերի համար Հայ ազատագրական պայքարն ու սեփական պետականութիւն ունենալու հայերի ձգտումը նորութիւն չէր: Այդ ձգտումն ունէին բոլոր հպատակ ազգերը (ալպանացիները, արաբները, հունգարացիները, յոյները, պուլկարները, սլաւոնները, պարսիկները եւ այլ ժողովուրդներ): Այսօր այդ ձգտումն ունեն թուրքիայում ապրող աւելի քան քսան միլիոն քիւրտերը եւ բազմահազար ասորիները:
3. Թալէաթն ու նրա զինակիցները մոռանում են, որ մի քանի տասնեակ տարի առաջ ռուսները փրկեցին Օսմանեան Կայսրութիւնը Ֆրանսական եւ անգլիական զրաւումից: Այդ ժամանակ ռուսը թուրքի բարեկամն ու ազատարարն էր: Թուրքական տրամաբանութեամբ Անգլիան ու Ճրանսան պէտք է կոտորէին ու բռնագաղթի ենթարկէին ռուսներին՝ իրենց հակառակորդին օգնելու համար: Աւելին: Արժանթինի առաջին օսմանեան դեսպան էմիր էմին Արսլանը գրում է, որ հայերը Օսմանեան Կայսրութիւնից

1. Henry Morgenthau, Ambassador..., pp. 284-285.

փախչում էին հարեւան երկիրները, այդ թւում Ռուսաստան, իրենց կեանքը փրկելու համար: Եթէ թուրքերը հայերի կեանքին չսպաննային, նրանք ամէն ինչ թողած երկրից չէին հեռանայ՝:

4. Թալէաթը նաեւ քաջ գիտէր որ ռուսները սկզբունքօրէն դէմ էին անկախ Հայաստանի ստեղծման ու հայ ազատագրական պայքարին: Նա նաեւ սովորել էր Պիզմարքից, որ ազատագրական պայքարում Ռուսաստանից օգնութիւն ակնկալող երկիրները պիտի չցանկանային Սուլթանի տիրապետութեան փոխարէն Յարական տիրապետութիւն ընդունել՝ յաղթանակից յետոյ:
5. Այստեղ աւելի շատ խօսում էր Թալէաթի վիրաւորուած ինքնասիրութիւնը: Նա ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաշտուել Կովկասի մէջ իր պարտութեան հետ: Իր քաղաքական, ռազմական եւ կազմակերպչական սխալները խոստովանելու փոխարէն, քաւութեան նոխագ էր որոնում: Հայերը ամենից նպատակայարմար նոխազն էին:
6. Եւ վերջապէս, հայերի հարստութիւնը մի կողմից դալիս էր այն իրողութիւնից, որ նրանք այդ տարածքներում բնակուել են դարերով եւ դարերի ընթացքում հարստութիւն դիզել: Միւս կողմից, հայերը հարստացել էին իրենց աշխատասիրութեամբ, գործարարական շնորհքով, ստեղծագործական մտքով ու դէպի կրթութիւնն ու առաջընթացը ունեցած մեծ հակումով: Հայկական այդ յատկութիւնները իրենց ցոյց են տուել ոչ միայն Արեւելքի երկրներում (Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Իրաքում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, Սուրիայում) այլեւ Եւրոպայում, Ամերիկայում, Աւստրալիայում: Թուրք կառավարութիւնները ամէն կերպ խանգարում էին հայերին, բայց, հակառակ այդ արգելքներին, հայերը արագ կերպով զարգանում, բարգաւաճում ու հարստանում էին: Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ աջակցում էր թուրքերին, բայց նրանք շատ դանդաղ էին առաջդիմում: Թուրքիան հայկական այդ գործօնը ի նպաստ իրեն օգտագործելու փոխարէն, տաղանդաշատ հայ ազգին թշնամացրեց, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս վարուեց յոյների, պուլկարների, ռումինացիների, սլաւոնների, արաբների, հրեաների հետ:

Աւելորդ չենք համարում կրկնելու որ Քրիստոսից երեք հազար տարիներ առաջ իրենց բնօրրանից Միջին Ասիայի տափաստաններ գաղթած թուրանական ցեղերը Ք.Ն. 11-րդ դարում դէպի արեւմուտք շարժուելով գրաւեցին Բիւզանդական Կայսրութեան ենթակայ հողերը,

1. Emir Emin Arslan, primer embajador de Turquía en la República Argentina, la revista La Nota, de Buenos Aires, En Agosto de 1915, Pascual C. Ohanian, *Turkia, Estado Genicida (1915-1923)*, Tomo 1, Documentos Buenos Aires, 1986, p. 261.

Կովկասը, Սեւ Փոփի սլաւոնական հողերը, Պալքանները, Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի երկիրները, Հիւսիսային Ափրիկէի Միջերկրական օփերը եւ 15-րդ դարում հաստատեցին լայնածաւալ Օսմանեան Կայսրութիւնը: Քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանում գտնուող, գիր ու գրականութիւն չունեցող քոչուոր այդ ցեղերը տիրացան մինչեւ այդ համաշխարհային մշակոյթի շահակիրները հանդիսացող ժողովուրդներին՝ յոյներին, բիւզանդացիներին, արաբներին, եգիպտացիներին, հայերին, ասորիներին եւ այդ տարածքներում հաստատուած բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք եղել են սումերական, հիթիթական եւ հուրրիական քաղաքակրթութեան ժառանգորդները: Ողջ օսմանեան պատմութեան ընթացքում շարունակել են եւ իրեն խիստ զգալ է տուել զաւթիչ թուրքերի եւ բնիկ ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնների այդ տարբերութիւնն ու հակադրութիւնը: Թուրքը չի կարողացել ստեղծել իր կողմից բռնագրաւուած այդ աշխարհի քաղաքակրթութեան աստիճանին վայել կամ դրա շարունակութիւնը նկատուելու արժանի քաղաքակրթութիւն: «Արդի Թուրքիան» հիմնադրոյթային գրքի հեղինակ Իլիոս Գրիննել Միրզը (Eliot Grinnel Mears) թուրքական մշակոյթը բնութագրում է հետեւեալ կերպ.

«Օսմանեան Կայսրութեան կործանման երկրորդ պատճառը եղել է որեւէ զգալի ներդրման բացակայութիւնը նուաճող թուրքերի յետնորդների կողմից, որոնք իշխել են սուլթով: Քիչ ուշադրութիւն է դարձուել ճանապարհաշինութեան, դպրոցաշինութեան, գիւղական ու քաղաքային կեանքի զարգացման վրայ: Որտեղ օսմանեան կառավարութիւնը հնարաւորութիւն է ունեցել իր իշխանութիւնը գործադրել, այնտեղ առաջացել է քայքայում, նեխուածութիւն, աւերուածութիւն: Քոչուոր թուրքերի հիմնական նպաստը Արեւմտեան քաղաքակրթութեան եղել է մի կրօն, որ աւելի արաբական է, քան՝ թրքական, եւ օրինակելի գինուորական քաջութիւն:

«Սովորաբար թուրքերը եղել են ընդօրինակողներ: Նրանց լիզուն, գրականութիւնը, արուեստը եւ գգեստաւորումը փոխառնուած է մեծամասամբ Արեւելքից, իսկ այժմ՝ աւելի Արեւմուտքից: Նրանք ձախողուել են համաշխարհային քաղաքակրթութեան արձագանգելու գործում: Հակառակ այն փաստին, որ Կ. Պոլսի կործանումը նկատուում է Միջին Դարերի աւարտը, Միջին Դարերի ոգին մինչեւ օրս մնացել է թուրքիայում»¹:

1. Eliot Grinnel Mears, *Modern Turkey*, New York, The Macmillan Company, 1924, pp. 8-9. Դոկտ. Միրզը եղել է Սթանֆորտ Համալսարանի տնտեսագիտութեան դասախօս, Աթէնքում եւ Կ. Պոլսում ամերիկեան տնտեսական յանձնակատար, Անդրկովկասում եւ Հայաստանում Ամերիկեան Զինուորական Առաջնորդական անդամ՝ տնտեսական հարցերի գծով: